

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2020.2.21>

А. В. Боровик

кандидат юридичних наук, доцент,
член-кореспондент Академії адміністративно-правових наук,
професор кафедри кримінального права та правосуддя
ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»

О. Г. Колб

доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії наук вищої освіти,
професор кафедри кримінального права та процесу
Національного університету «Львівська політехніка»

ПОНЯТТЯ МОТИВІВ КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬСЯ У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ УКРАЇНИ

Статтю присвячено з'ясуванню соціально-правової природи виникнення, розвитку та реалізації у сфері виконання покарань мотивів учинення корупційних злочинів, а також їх вплив загалом на формування протиправної мотивації й механізму злочинної поведінки.

У наукових джерелах під мотивом розуміють підставу, привід, для якої-небудь дії, вчинку і причини [2, с. 354]. Таке ж саме тлумачення подано й у Великому словнику іноземних слів [3, с. 376]. У кримінально-правовому аспекті мотив розглядається як ознака суб'єктивної сторони злочину, під яким розуміють усвідомлення спонукання особи, що викликало в неї рішучість учинити злочин, це інтегральне психічне утворення, котре спонукає особу до вчинення суспільно небезпечного діяння та є його підставою [4, с. 17]. Аналогічний підхід до визначення мотиву злочину застосовано й у Юридичній енциклопедії [5, с. 778-779]. В.К. Грищук, визначаючи зміст філософсько-правового розуміння відповідальності людини, мотив злочину тісно пов'язує зі змістом складу злочину, який, зі свого боку, є однією з підстав негативної (ретроспективної) кримінально-правової відповідальності людини [6, с. 513-568]. У кримінологічних довідниках мотивом злочину вважають викликане зовнішніми або внутрішніми стимулами, детерміноване властивостями особистості, інтегроване психічне утворення, котре спонукає до поведінки, спрямованої на зняття психічної напруги усвідомленої актуалізованої потреби біологічного або соціального характеру шляхом порушення кримінально-правової заборони. Загалом, таке визначення повною мірою кореспондується із загальнотеоретичним змістом поняття мотиву правопорушення. У вузькому та широкому аспектах розглядається це поняття й у навчально-методичних виданнях курсу «Кримінологія». Так, О. М. Джужа мотив злочину передає через мотивацію злочинної поведінки, вважаючи, що перша є важливою внутрішньою детермінантою поведінки злочинця [7, с. 84]. Водночас, на його думку, ні сам собою мотив, ні мотивація, ні формальна спроможність до вибірковості не визначають змісту прийнятого рішення, контрольованого свідомістю й волею суб'єкта [7, с. 85]. С.І. Нежурбіда, зі свого боку, мотиви протиправної поведінки відносить до механізму злочинної установки особи [8, с. 411-418].

Ключові слова: мотив, корупційний злочин, сфера виконання покарань, протиправна поведінка, мотивація, механізм вчинення злочину, суб'єкт злочину, вина.

Постановка проблеми. Як свідчить практика виконання покарань, щорічно у структурі злочинів, які вчиняються у сфері виконання покарань України, корупційні правопорушення складають майже 40% від загальної кількості зареєстрованих. Водночас 24% з них припадає на прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України); 7% – на привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК), а ще 5% – на зловживання впливом (ст. 369-2 КК) [1, с. 13].

До того ж кожне із цих кримінальних правопорушень учинялось винними особами з різних мотивів (із користі; з кар'єрних міркувань; у зв'язку із сімейними обставинами тощо), зокрема за терміном їх виникнення, розвитку й реалізації – ті, які виникли раптово; короткотривалі (формувались до одного року); середньотривалі (до трьох років); інші.

А це, зі свого боку, впливало на рівень запобіжної діяльності через різноманіття мотивів протиправної діяльності у сфері виконання покарань.

Таким чином, у наявності складна прикладна проблема, котра потребує нагального вирішення, зокрема на доктринальному рівні. Саме ці обставини й зумовили вибір теми зазначеної наукової статті, а також визначили її головне завдання – з'ясувати соціально-правову природу виникнення, розвитку та реалізації мотивів учинення корупційних злочинів у сфері виконання покарань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення наукової літератури показало, що досить активно та продуктивно розробкою поданої проблематики займаються такі учені, як: О.М. Бандурка, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, І.Г. Богатирьов, В.В. Василевич, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, О.М. Джужа, О.П. Рябчинська, А.В. Савченко, А.Х. Степанюк, І.С. Яковець та інші.

До того ж на сьогодні ще не повною мірою з'ясовані ті питання, котрі стосуються ролі та місця протиправної мотивації в механізмі вчинення корупційних правопорушень, що і стало вирішальним під час вибору предмета дослідження в поданій науковій розробці.

Мета статті – дослідити соціально-правову природу виникнення, розвитку та реалізації у сфері виконання покарань мотивів учинення корупційних злочинів, а також їх вплив загалом на формування протиправної мотивації й механізму злочинної поведінки.

Виклад основного матеріалу. На підставі аналізу наукових праць з означеної проблематики С.І. Нежурбіда встановив, що, з огляду на загальнопсихологічну теорію установки, важливе значення відіграє мотиваційний процес, оскільки він:

1) визначає психологічно прийнятний вид поведінки, яка обирається з-поміж інших видів поведінки;

2) наділяє цей вид поведінки більшою вагою з погляду ціннісних орієнтацій;

3) створює її психічно значимою поведінкою;

4) забезпечує умови для формування відповідної їй установки [8, с. 416].

Аналогічний підхід можна зустріти й у роботах А.М. Бойка, який переконаний, що в бутті та діяльності соціального індивіда не тільки перетинаються, сходяться різні лінії й мотиви соціального процесу, –в них відбувається синтезування нових соціальних якостей за збереження чи модифікації старих [9, с. 111]. Зі свого боку, Н.В. Сметаніна мотивацію злочинної поведінки пропонує визнати критерієм кримінологічної класифікації злочинів, доводячи, що жоден інший критерій такої класифікації не відображає так повно внутрішню цілісну сукупність причин злочинів, як мотивація [10, с. 93–94]. Зважаючи на отриманні результати дослідження, зазначена науковиця запропонувала п'ять груп кримінальної мотивації:

1) політична;

2) насильницько-егоїстична;

3) корислива;

4) анархістсько-індивідуалістична;

5) легковажно-безвідповідальна [10, с. 94].

Ураховуючи зазначене.

Через зміст механізму злочинної поведінки розглядають сутність мотивів і мотивації особи автори підручника «Кримінологія» (2014 р.) (за редакцією професорів В.В. Голіни та Б.М. Головкіна) [11, с. 117–119]. Водночас під мотивом злочинної поведінки вони розуміють сформований під впливом соціального середовища та життєвого досвіду особи намір, який є внутрішньою безпосередньою причиною вчинення злочину та виражає особисте ставлення до того, на що спрямоване це діяння [11, с. 104]. Також, на переконання Б. М. Головкіна, мотив складається із двох взаємопов'язаних частин:

1) змістовної;

2) динамічної (енергетичної) [11, с. 104].

Змістова сторона мотиву, на його думку, вказує на задум, яким насправді керувалась особа під час постановки конкретної мети та вибору протиправного шляху її досягнення [11, с. 104].

Саме через змістовний бік мотиву виражається спрямованість особистості, її інтереси, схильність мислити й готовність діяти в певний спосіб. Зі свого боку, енергетичну сторону мотиву, як доводить Б.М. Головкін, утворюють емоції й почуття, котрі збуджують вольову активність та підтримують стан готовності до цілеспрямованих дій. Водночас емоційне переживання злочинного наміру рухає вольовим процесом у певному напрямі [11, с. 104]. Тому мотиви, як обґрунтовано вважає цей учений, одночасно виступають підставою (причиною) й рушійною силою цілеспрямованої поведінкової активності, а отже, є безпосередньою причиною вчинення конкретного злочину [11, с. 104].

Аналогічний висновок щодо ролі та місця мотивів у механізмі індивідуальної віктимної поведінки особи зробили й автори навчального посібника «Кримінологічна віктимологія» (2006 р.) (загальна редакція професора О.М. Джужі) [12, с. 87–99].

Як показали результати поданого дослідження, розглядаючи питання про детермінанти та механізм вчинення злочину, велику увагу приділяють мотиву та мотивації й зарубіжні кримінологи. Так, німецький учений Г.Й. Шнайдер, вивчаючи злочинні «кар'єри», зокрема, виокремив чотири фази виникнення та розвитку злочинної мотивації й загалом становлення злочинця неповнолітнього, а саме:

1) деліквентність – не як ізольована дія, а життєвий процес, умонтований у злочинну кар'єру;

2) група підштовхує особу до злочинної кар'єри та утримує її в ній;

3) велике значення для створення особою власного злочинного іміджу й розвитку її кар'єри має реакція на її протиправність із боку осіб її найближчого соціального оточення;

4) у кінцевому підсумку, підліток затверджується в ролі протиправного суб'єкта [13, с. 274–275].

Зі свого боку, казахський кримінолог Е.О. Алауханов у соціально-психологічному механізмі конкретного злочину одним із суттєвих елементів, поряд із моральними властивостями особи, називає також її потреби, інтереси та мотиви [14, с. 94]. Російська вчена А.І. Долгова, досліджуючи потреби та інтереси особи, доводить, що останні здійснюють сильний вплив на мотиваційну сферу особи, під якою вона розуміє всю сукупність її мотивів, котрі формуються та розвиваються протягом її життя [15, с. 288]. Водночас вона виокремила наступні основні мотиви злочинної поведінки:

1) суспільно-політичні: механізм управління державою й суспільством, участь у цьому управлінні, вплив на нього тощо;

2) соціально-економічні:

– задоволення абсолютних, тобто найнеобхідніших, життєво важливих потреб;

– задоволення «відносних потреб», які виникають в умовах соціально-економічної диференціації населення та порівняння людьми свого положення з положенням оточення;

– досягнення свого ідеалу – якогось матеріального стандарту (надбагатства) або соціального стандарту (проникнення у вищі прошарки суспільства), на які зорієнтована певна особа;

3) насильницько-егоїстичні (агресивні у фізичному або психологічному планах):

– абсолютизація ідеї самоствердження, реалізація тих потреб та інтересів, які вже є, в будь-яких формах;

– самоствердження в тих формах, котрі можливі для особи в конкретних ситуаціях. Невихована, нецивілізована людина, як правило, відповідає образу на зауваження, або перешкоди чи труднощі у використанні судового порядку захисту честі та гідності веде до фізичної розправи над особою, яка нанесла образу. Сюди ж А. І. Долгова віднесла й випадки, коли особа, що знаходиться в нелюдських умовах, і самостверджується в житті не по-людськи;

4) легковажно-безвідповідальні:

– відсутня потреба та зацікавленість у співвідношенні своїх учинків з прийнятими нормами поведінки, законом;

– вибірковість такого співвідношення (оцінки) (наприклад, тільки в умовах суворого зовнішнього контролю або у спілкуванні з можновладцями, але не підлеглими та безвідповідальними людьми тощо) [15, с. 289].

Водночас, на переконання А.І. Долгової, у злочинній поведінці зазначені види мотивів можуть проявлятися у різних співвідношеннях [15, с. 289]. Цікавим у зв'язку з цим є висновок, якого дійшли французькі кримінологи Ж.-Ф. Гейро та Ф. Тюсаль, пояснюючи, зокрема, зв'язок між бідністю та злочинністю, а саме: якщо бідність пояснює виникнення злочинності, то чому «багаті» також учиняють злочини. [16, с. 218]. На їх думку, є також інший логічний глухий кут у цій соціально-економічній теорії: чому всі бідняки або хоча б більша їх частина, не стають на шлях злочинності. [16, с. 219]. Не менш важливим є й інший висновок, котрий зробили зазначені науковці: людина – злочинець не тому, що вона бідна, а бідна тому, що вона зло-

чинець. Стиль життя злочинців не передбачає постійних доходів від тяжкої праці [16, с. 220].

Узагальнивши наявні теоретичні підходи щодо ролі мотиву в механізмі індивідуальної злочинної поведінки особи, український кримінолог А.П. Закалюк виокремив три підходи до визначення його сутності:

- 1) функціональний;
- 2) гносеологічно-детермінаційний;

3) загальноособистісний (водночас другий і третій тісно пов'язані через особу, але мають свої специфічні призначення) [170, с. 287].

На його переконання, щодо функції, яку відіграє мотив, майже немає сумнівів, що він є збудником, спонуканням особи до діяння й у широкому розумінні останнього – до діяльності. Тим самим, очевидно, безспірною є належність мотиву до детермінаційного процесу [17, с. 287]. Гносеологічно-детермінаційна сутність мотиву, на думку А. П.Закалюка, полягає в тому, що мотив – це специфічне ставлення до предмета, що полягає у сприйнятті здатності останнього слугувати задоволенню потреби, визначенні способів виконання ним цієї ролі, збудженні потягу (нахилу) до дії, що реалізує потребу через цей предмет. Ще ширше: мотив визначає споживацьке ставлення до предмета [17, с. 288]. Загальноособистісний підхід до визначення поняття мотиву, як обґрунтовано вважає А.П. Закалюк, – насамперед, це з'ясування співвідношення між ним і поняттями особи та особистості, місця, яке займають мотиви у структурі особистості [17, с. 289]. У широкому значенні, в такому випадку, мотив розуміється як стала особистісна властивість, що тривалий період, а можливо, й усе життя, визначає спрямованість діяльності особи за певними напрямками, певними сферами життєдіяльності. Такі мотиви часто називають головними або генеральними, вважається, що вони формуються з дитинства [17, с. 289–290]. Як доводить у своїх роботах А.П. Закалюк, подібне розуміння мотиву більш прийнятне для змісту та спрямування мотивації. Воно близьке за своєю сутністю до категорій «ставлення», «установка», «ціннісна орієнтація» та майже не розмежовується з ними, крім того, що в мотиву більш виражена спонукальна функція. Водночас зазначені відмінності знаходяться більше у сфері термінології, ніж у сутності [17, с. 290]. Зокрема, незважаючи на деякі розбіжності у визначенні поняття мотивації, воно А.П. Закалюком зведено до двох основних варіантів, згідно з якими мотивація – це:

1) сукупність або система психологічних детермінант, котрі виконують роль внутрішньої причини злочину;

2) процес виникнення, формування, розвитку, зміни мотивів, прийняття рішення вчинити злочин [17, с. 290].

У цьому випадку мотивація – це процес формування, розвитку та становлення особистої психологічної готовності та мотивів діяльності певної спрямованості та соціальної значущості [17, с. 291]. Саме вона, як правильно вважає А.П. Закалюк, формує мотиви, що є внутрішньою причиною злочинного прояву [17, с. 291]. Останні він поділив на три групи:

1) суспільні та особисті (особистісні) мотиви;

2) політичні, корисливі, насильницько-егоїстичні, анархістсько-індивідуалістичні, легковажно-безвідповідальні, лякливо-малодушні;

3) ідейні, матеріального зацікавлення, яке охоплює корисливі, зокрема з деформованими матеріальними потребами; мотиви, зумовлені міжособовим спілкуванням, серед яких виділяють особисту неприязнь, самоутвердження, егоцентризм, зневажливе ставлення до інших людей, суспільну байдужість, пасивність тощо [17, с. 293–294].

Водночас як злочинна мотивація, так і мотиви формуються в особі під впливом умов та способу життя.

До умов, котрі безпосередньо впливають на криміногенну мотивацію, зокрема в сім'ї, науковці відносять такі:

1) приклади злочинної або подібної до неї правопорушної (протиправної) поведінки: крадіжки, хуліганство, побої тощо;

2) приклади звичок антисуспільної спрямованості (пияцтва, наркоманії, аморальності тощо);

3) байдуже ставлення до злочинних проявів членів сім'ї, спроби допомогти уникнути відповідальності, обманути потерпілих тощо;

4) конфліктність, напруга, озлобленість у відносинах між членами сім'ї, скандали, загальною атмосферою, якої хочеться позбутись будь-яким шляхом, зокрема через злочинне заволодіння коштами, майном, котрі дають можливість змінити цю атмосферу [17, с. 295–296].

Аналогічні умови формування криміногенної мотивації бувають і в інших соціальних групах побутового та дозвільного середовища, включно із впливом злочинної групи [17, с. 296–301]. На формування криміногенної мотивації, крім різних форм та проявів способу життя, зокрема різних соціальних груп та соціальних ролей, вплив

справляють і деякі інші явища соціальної дійсності, які не охоплюються названими поняттями. До таких явищ А.П. Закалюк цілком обґрунтовано відносить конкретну життєву ситуацію, в якій у кожний період відбувалось формування антисуспільної спрямованості особистості, її поглиблення, набуття нею суспільно небезпечних ознак, криміногенної орієнтації та мотивації, перетворення останньої на кримінальну та, зрештою, в мотив учинення злочину [17, с. 301].

У науці конкретну життєву ситуацію поділяють на такі різновиди:

1) сприяюча, яка містить умови, що полегшують формування криміногенної мотивації та мотиву злочину, а далі – реалізацію злочинного наміру;

2) проблемна, котра перешкоджає (утруднює) формування та розвиток криміногенних якостей особи, ставить перед нею завдання щодо долання цих перешкод, витрачання додаткових зусиль, пошуку та використання відповідних засобів тощо;

3) конфліктна, в якій зіштовхуються різні за інтересами та спрямуванням впливи, що нерідко тягнуть за собою конфлікт між ними, вимагають від особи більшої розважливості та проникнення у причини конфлікту [17, с. 304].

Є й інші варіанти класифікації конкретної життєвої ситуації. Зокрема, за джерелами, котрі впливають на її створення, А.П. Закалюк їх поділяє на пов'язані:

1) з особою, на яку чиниться вплив середовища під час її формування у криміногенному напрямі та у процесі реалізації нею мотиву й наміру вчинити злочин;

2) із середовищем, включно з його окремими елементами впливу, зокрема з об'єктом, котрий впливає на опредмечування мотиву;

3) з обома сторонами, особою та елементами середовища (цю ситуацію називають змішаною) [17, с. 304].

Саме зазначені теоретико-методологічні підходи й використані в поданій науковій статті під час з'ясування соціально-правових мотивів корупційних злочинів, котрі вчиняються у сфері виконання покарань України.

Висновки і пропозиції. Отже, зважаючи на отримані під час цього наукового пошуку результати, можна сформулювати таке визначення поняття «мотиви вчинення корупційних злочинів у сфері виконання покарань», а саме – це сформовані під впливом відповідного соціального середовища та життєвого і професійного досвіду винних осіб наміри вчинити злочин

через внутрішні безпосередні причини та які виражають їх особисте ставлення до того, на що спрямоване це суспільно небезпечне, протиправне та каране діяння, котре стало результатом дії на цих осіб певних негативних умов, способу життя та конкретної життєвої ситуації.

Список використаної літератури:

1. Про стан правопорядку, ізоляції та нагляду, діяльність підрозділів охорони, пожежної безпеки та воєнізованих формувань Державної кримінально-виконавчої служби України у 2016 році : Інформ. бюлет. Київ : Департамент ДКВС Міністерства юстиції України, 2017. 34 с.
2. Великий тлумачний словник української мови / упоряд. Т.В. Ковальова. Харків : Фоліо, 2005. 767 с.
3. Булько А.Н. Большой словарь иностранных слов. 35 тысяч слов. Изд. 3-е, испр., перераб. Москва : Мартин, 2010. 704 с.
4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 1063 с.
5. Юридична енциклопедія / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2001. Т. 3 : Київ–Москва. 789 с.
6. Грищук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : монографія / В.К. Грищук. 2-е вид., перероб. і допов. Хмельницький : Хмельн. ун-т упр. та права, 2013. 768 с.
7. Кримінологія : підручник для студентів вищ. навч. закл. / за заг. ред. О.М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
8. Нежурбіда С.М. Етіологія злочину : теорії, аналіз, результат : монографія. Чернівці : Друк Арт, 2013. 432 с.
9. Бойко А.М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (теоретико-кримінологічне дослідження) : монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. 380 с.
10. Сметаніна Н.В. Наукові підходи до теорії злочинності в сучасній українській кримінології : монографія / за заг. ред. В.В. Голіни. Харків : Право, 2016. 192 с.
11. Кримінологія : підручник / за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкина. Харків : Право, 2014. 440 с.
12. Кримінологічна віктимологія : навчальний посібник / Є.М. Моїсеєв та ін. ; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ : Атіка, 2006. 352 с.
13. Шнайдер Г.Й. Кримінологія : перевод с немецкого / под общ. ред. и с предисл. Л.О. Иванова. Москва : Прогресс : Универсал, 1994. 504 с.

14. Криминология : Учебник. Алматы : «Международный центр научных исследований и правовой экспертизы РК», 2008. 614 с.
15. Криминология : учебник / под общ. ред. А.И. Долговой. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2002. 848 с.
16. Гейро Ж.-Ф., Тюаль Ф. Геостратегия преступности. Киев : «Издательский дом «Скиф», 2014. 292 с.
17. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : У 3 кн. Кн. 1 Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки / А.П. Закалюк. Київ : видавн. дім «Ін Юре», 2007. 424 с.

Borovyk A. V., Kolb O. H. Concept of motives of the corruption crimes committed in the sphere of execution of punishments of Ukraine

The article clarifies the socio-legal nature of the origin, development and implementation of motives for corruption in the field of execution of punishments, as well as their impact on the formation of illegal motivation and the mechanism of criminal behavior.

In scientific sources understand the basis as motive, occasion, for some actions, an act and the reason [2, p. 354]. Same interpretation it is given also in the big Dictionary of foreign words [3, p. 376]. In criminal law aspect motive is considered as a sign subjective side the parties of crime, as which understand understanding of motivation of the person that caused in it determination to commit a crime, this integrated mental educations that induces the person to commission of socially dangerous act and is its basis [4, p. 17]. Similar approach to determination of motive of crime it is applied also in the Legal encyclopedia [5, p. 778–779]. V.K. Grishchuk determining content philosophical and legal understanding of responsibility of the person, motive of the crime is closely related to the content of the crime, which is one of the bases of negative (retrospective) criminal responsibility of the person [6, p. 513–568]. In criminological reference books motive of crime consider it is caused by external or internal stimuluses, it is determined by properties of the personality, integrated mental educations, what induces to behavior, directed to removal mental tension the conscious updated requirement of biological or social character by violating the criminal law prohibition. In general, such definition is fully corresponded from general-theoretical by contents a concept of motive of offense. In narrow and broad aspects this concept is considered also in educational and methodical editions at the rate “Criminology”. O.M. Dzhuzha motive of crime transfers through motivation to criminal behavior, believing, that the first is an important internal determinant of behavior of the criminal [7, p. 84]. In his opinion, not motive, not motivation, not formal capacity for selectivity, do not define contents of the made decision, controlled by the subject’s mind and desire [7, p. 85]. S.I. Nezhurbida, motives of illegal behavior includes in the mechanism of criminal installation of the person [8, p. 411-418].

Key words: *motive, corruption crime, the scope of execution of punishments, illegal behavior, motivation, mechanism of committing a crime, subject of the crime, fault.*